

ORMOS MÁRIA

AZ IRAT-KIADVÁNYOKRÓL

Egy olyan konferencián, amely a dokumentum-kiadványok kérdését tűzte ki témájául, nyilvánvalóan nem szükséges az ilyesfajta munkák fontosságáról beszélni. Lényegesebbnek tűnik ennél mindenekelőtt magának a műfajnak a meghatározása, továbbá alfajtainak körülírása, valamint a követelményrendszer, amelyet vele szemben joggal támasztani lehet. Azt gondolom, hogy az irat-publikációkat osztályozni lehet fajtáik szerint, valamint aszerint, hogy milyen célt akarnak velük elérni.

A kor-dokumentumok köre véleményem szerint meglehetősen széles, és különösen az újabb időkre nézve nem korlátozható a hitelesnek tekintett helyek által kibocsátott iratokra. Dokumentum-értékűek — legalábbis szerintem — ezek mellett még a különféle társadalmi egységek iratai, valamint a magánkézben lévő vegyes természetű iratok is. Mivel azonban a kormányzati és közigazgatási eredetű iratok nyilvánvalóan szerfelett fontosak egy-egy korszak vagy egy-egy kérdés elbírálásában, kezdjük körképünket ezekkel.

Bár mindenki hajlik rá, hogy éppen a hivatali helyekről származó irományokat tekintse a legszavahihetőbbeknek, és ebben talán igaza is van a közvéleménynek, mégsem szabad elfelejteni, hogy e hiteles helyek mindig is hamisítottak, és ez alól a XX. század sem volt kivétel. A hozzájuk fűződő bizalom miatt pedig éppen az efféle hamisítás a legveszélyesebb. Szeretnék erre néhány példát említeni. A magyar szempontból nagyon is lényeges nemzetiszocialista jegyzőkönyvek például a magyar és német partnerek között lefolytatott megbeszélésekről kimutathatóan „szerkesztettek”, az elhangzottaknak csupán egy részét tartalmazzák, általában azokat a részeket, amelyek a német oldalon hangzottak el. Az 1939 április végi Hitler–Teleki megbeszélésekről a német jegyzőkönyv alapján például azt kellene hinnünk, hogy a magyar miniszterelnök egy hosszú tárgyalás folyamán mindössze két mondatot mondott, és ezek egyike így szólt: „Mi is.” Bár Teleki Pál kétségkívül nem volt szószátyár, ez a forgatókönyv mégsem hihető. Egy másik esetről, Goebbels és Kozma Miklós beszélgetéséről két feljegyzéssel rendelkezünk. Az egyik Goebbels Naplójából, a másik Kozma feljegyzéséből származik, és a kettőnek alig van köze egymáshoz. Ám utalhatok a híres Kádár-féle kihallgatások moszkvai jegyzőkönyveire is, amelyek semmit sem tartalmaznak arról, hogy mi zajlott le Kádár két előterjesz-

tése között, és ezen belül éppen azt nem, amit a szovjet partnerek neki mondtak, vagyis azt, amivel fenyegetőztek.

Ezeket az eseteket azért említettem, hogy jelezzem: a leghitelesebbnek tűnő források esetében is jó okunk van olykor a kételkedésre. Ez azonban természetesen nem változtat azon, hogy a dokumentumkiadványok keretében mindenképpen a hivatali szervek — kormányok, minisztériumok, közigazgatási egységek stb. — hivatali anyaga áll a fontossági sorrend élén. Átvaluk azonban az irat-publikáció köre távolról sem merül ki. A magam részéről ide sorolom az egyházi, a politikai és társadalmi szervek, a gazdasági egységek, valamint — bizonyos esetekben — a magánszemélyek által felhalmozott vagy megőrzött iratokat is.

E sorozat első része mellett vélhetően nem szükséges inszisztálni, mert ismeretgazdag voltuk meglehetősen egyértelmű. Legfeljebb sajnálkozni lehet azon, hogy az ilyen típusú kiadvány hazánkban mily kevésbé jelenik meg a könyvpiacon. Ennek oka részben a szóban lévő irategyüttesek eltűnése, elpusztulása, de vélhető, hogy nem egy esetben közrejátszik a szóban lévő szervezetek fokozott, olykor megalapozott, máskor túlzott óvatossága is. Feltűnő például, hogy míg évtizedek óta folyik a vita a német nagytőke és a nemzetiszocializmus mindenkori viszonyáról, mind a mai napig egyetlen gazdasági egység iratanyagát sem látta senki. Magyarországon a cégek megszűnése és átalakulása következtében az üzleti és egyéb titkok őrzése vélhetően jóval gyengébb, ezzel szemben egész irategyüttesek eltűnése miatt számos kérdésben sötétben tapogatózunk, és iratpublikáció sem kerülhet szóba.

Mielőtt rátérnék a magániratokra, ki szeretnék térti még egy olyan műfajra, amely a hivatalos és a magániratok között valahol félúton foglal helyet. Vezető, meghatározó személyiségek irategyütteseire gondolok, amelyekben helyet foglalhatnak a szóban lévő személy kifejezetten hivatalos aktusai mellett a félhivatalos beszédek, cikkek, valamint az egyáltalán nem hivatalos magánlevelek és egyéb feljegyzések is. Példaként megemlítem az *Opera Omnia* címen több mint 50 kötetben kiadott gyűjteményt, amely magába foglalja Mussolini minden megtalált levelét, újságcikkét, művét — lett légyen az vers, fordítás, színpadi mű vagy bármi egyéb —, továbbá a beszédeit, utasításait, egyes beszélgetések és meg sem jelentett interjúk szövegeit. Hasonló készül, bár még nem jelent meg, Hitler esetében. Mondanom is felesleges, hogy az *Opera Omnia* valóságos kincsesbánya mindenki számára, aki az olasz fasizmussal foglalkozik, és nem kényszerül arra, hogy maga szedegesse össze a Mussolinival személy szerint kapcsolatos iratokat, hanem megtalálja őket minden valamire való könyvtár polcain. Még Magyarországon is, noha e köteteket az ötvenes években kezdték publikálni, következőképpen a Kádárkorszakban kellett megvásárolni. Ha egyszer a 7 kötetre tervezett „Hitler Összes”

is megjelenik, vélhetően senki sem fogja többé forgatni azokat a kiadványokat, amelyek eddig ugyanebből a tárgykörből erős vagy kevésbé erős szelekció alapján jelentek meg. Hasonló kiadvánnyal hazánkban csak elvétve találkozunk, és azok kivétel nélkül szenvednek a részlegesség és a szelektivitás hibájában.

Végül a magániratokról néhány szó. A magam részéről hiteles dokumentációnak tekintek a maga teljesen szubjektív volta ellenére minden naplót, feljegyzést és levelezést, sőt azokat kiadhatóknak és kiadandóknak vélem, ha tájékoztatással szolgálnak egy korszakra, akár annak politikai-szellemi légkörét, akár szokásrendjét, elvárásait stb. illetően. A szerzőtől függően a naplók és levek fontos eseménytörténeti adatokkal is szolgálhatnak, míg az említett többi műfaj főként társadalom-, művelődés- és kultúrtörténeti vonatkozásban bírhat értékkel. Közvetlen történeti érvényét tekintve ezektől elkülönül némileg az emlékirat, sőt még az olyan napló is, amelyet szerzője utólag átdolgozott, és gondja volt rá, hogy egykori és későbbi bejegyzései között a különbséget láthatatlanná tegye. Az ilyen átírások több okból keletkezhetnek. Részben azért, mert a szerző régebbi nézete a megjelentetés idején a megváltozott körviszonyok miatt veszélyes lehet a szerzőre nézve, részben pedig azért, mert magának a szerzőnek változott meg időközben a véleménye. Ezen az alapon azután nem csak nézeteket, de esetleg eseményeket is átszínez, más megvilágításba helyez. Ebből eredően a történész számára az olyan napló az igazán értékes, amely vagy eleve nem tartalmazott ilyen veszedelmeket, mint például egy egyszerű katonai front-naplója, vagy amelyet szerzője nem tudott átírni. Az utóbbi kategóriába tartozik például Pompeo Aloisi vagy Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter naplója.

Emlékiratot viszont ritkán szerkesztenek az emberek pusztán az utókor önzetlen tájékoztatása céljával. Bár ezt a lehetőséget sem lehet teljesen kizárni, az emlékirat célja többnyire mégis az önigazolás. A második világháború után keletkezett német katonai emlékiratok például szinte kizárólag azzal a céllal készültek, hogy a háborús vereség felelősségét a vezető tisztek, amennyire csak tudják, a Führer nyakába varrják. Noha több ponton még igazat is kell adnunk nekik, mégis feltűnő, hogy miközben részletesen kitérnek a legkisebb nézeteltérésre is, ami csak az OKH és Hitler között felmerült, egyikük sem érinti érdemben a keleti hadjárat kérdését, amely pedig a háború kimenetele szempontjából sorsdöntő volt. Egyébként joggal nem említik, mert ez volt szinte az egyetlen, és minden bizonnyal az első olyan vállalkozás, amellyel szemben a Wehrmacht vezetőinek a legcsekélyebb kifogása sem merült fel. A mély hallgatás azonban e kérdés körül ugyancsak mély hallgatást jelent magának a felelősségnek a kérdésében is. Hasonlóak egyébként a háború utáni olasz és egyéb, például a magyar emlékiratok is.

E fenntartások nem jelentik sem azt, hogy az emlékirat a maga sajátosságaival együtt ne lenne belefoglalható a dokumentum-kiadvány körébe, és azt sem, hogy ne tartalmazna értéket a kutató számára. Véleményem szerint nagyon is becses forrás, csupán tudni kell vele bánni, és bánásmód terén minden más forrásnál nagyobb körültekintést és óvatosságot igényel.

Az iratpublikációkat osztályozhatjuk nem csak jellegük, hanem a kiadásukkal elérendő cél szerint is. Forráspublikációt ki lehet adni oktatási célokra, a nagyközönség tájékoztatása érdekében, valamint kifejezetten a kutatást, feldolgozást elősegítendő. Azt hiszem, hogy hazánkban a legtöbb zavart az idézi elő, hogy e célokat rendszeresen nem különítik el, és így össze-visszaság uralkodik mind a fejekben, mind a könyvpiacón. Korosztálytól függően ki lehet és ki is kell adni olyan irat-gyűjteményeket, amelyek az iskolai vagy a főiskolai tanulmányok elmélyítését szolgálják, és támaszt nyújtanak a tanároknak csakúgy, mint a diákoknak és hallgatóknak. Az ilyen kötet értelemszerűen megkívánja az okos és a gondos válogatást, de nyilvánvalóan nem tart és nem is tarthat igényt arra, hogy része legyen a tudományos feldolgozásnak.

Célul tűzhetem ki azt is, hogy kielégítendő a nagyközönség érdeklődését, közlések olyan iratokat, amelyek a valóságot nem hamisítják meg, kielégítik a közélet kíváncsiságát, ám ugyanakkor tudományos felhasználásra nyilvánvalóan alkalmatlanok. Hozzá kell tenni ehhez, hogy az ilyen kiadványnak gondos válogatáson kell alapulnia, és tartalmaznia kell az eligazító, magyarázó információkat. E kategóriába sorolhatjuk például a „Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről, 1918–1919” magyar nyelvű válogatott kötetét, amely teljesen hiteles nem csak az iratok eredetiségét, de a fordítást tekintve is, és amelynek a válogatási szempontjai kizárólag az iratok fontosságával álltak kapcsolatban, és semmi másal. A kutatóknak mégis azt ajánlom, hogy éppen szelektivitása miatt mégse ezt a kötetet, hanem az eredeti és újszólván teljes francia nyelvű kiadást forgassák. Hasonló ehhez az egy-kötetes magyar nyelvű Goebels-napló is, amely ugyancsak szövegű, az utolsó német kiadást veszi alapul, de amely az eredetinek csak töredékét foglalja magába. Megemlítem még ugyanebben a kategóriában az újra kiadott Ciano-naplót, amelynek azonban van egy szépséghibája. Reprintről van ugyanis szó, vagyis az első kiadás megismétléséről, miközben a legutóbbi olasz kiadvány tekinthető a teljes szövegnek, amely egyébként tartalmaz magyarázó jegyzeteket és tudományos apparátust is. Arról már nem is szólok, hogy számos korai magyar fordítás pontatlan, többnyire azért, mert túlságosan jó, és megemeli az eredeti szövegeket. A reprintként kiadott Mein Kampf pedig nélkülözi még azokat a mutatókat is, amelyek a késői német kiadásokban megvannak, és emiatt fokozottan alkalmatlan arra, hogy forrásul szolgáljon.

E felsorolás nem egyenlő értékű kiadványokat tartalmaz, csupán azért kerültek egy kalapba, mert az eladhatóság, az üzleti szempont, vagyis a széles érdeklődés kielégítése mindegyiknél szerepet játszott. Míg e kategóriában első két példám az olyan publikációkat jelzi, ahogyan e körben szabad, sőt kell is kiadni, a másik kettő ennek az ellenkezője. A Ciano Diario esetében meg kellett volna találni az utolsó olasz kiadást, azt újra le kellett volna fordíttatni és a szöveget illetőleg volna legalább útmutató szövegekkel és mutatókkal ellátni. Hasonló a helyzet a Mein Kampf-fal is. Az már azután megint más kérdés, hogy vajon helye volt-e, szabad volt-e egyáltalán ezt a könyvet a széles közönség elé vinni minden eligazító, magyarázó jegyzet nélkül?

Ami a tudományos célú vagy tudományos célokat is szolgáló dokumentum-kiadványokat illeti, azoknak a szóban lévő téma keretein belül a lehető legteljesebbeknek, abszolút pontosaknak és minden szempontból informatívnak kell lenniük. Az ilyen típusú kötetek ritkán hazudnak direkt módon, bár erre is akad példa. Az egykori NDK-ban a marseille-i gyilkossággal kapcsolatban közzétett iratok például szemérmetlen hamisítások. A hamisító, bárki is volt az, munkáját igencsak ügyetlenül végezte, mivel nem tudta megjelölni e fiktív iratoknak a helyét, vagyis mintegy azt kívánta, hogy mindenki látatlanban elhiggye, amit tartalmaz. Tartalma viszont elképesztő számárságokból tevődött össze. Hamisítási kísérletre a korábbi NSZK-ban is sor került, ám a Hitlernek tulajdonított, amúgy igencsak drága álnapló koholmány voltáról elég gyorsan lehullt a lepel. Csak meg kellett kérdezni a történész szakértőket.

Ha elő is fordultak szórványosan ilyen fantasztikus esetek, a dokumentumkötetek többnyire nem ilyen otrombán csálnak, hanem azzal, ahogyan válogatnak. A külpolitikai, nemzetközi jelentőségű irat-sorozatok például már azzal csúsztatnak, hogy egyáltalán mely korszakokra terjednek ki, és melyeket mellőznek el, amíg csak lehet. A magam részéről például egyáltalán nem tartom véletlennek, hogy az első világháború utáni békekonferencia anyagait mind a mai napig kizárólag az Amerikai Egyesült Államok publikálta, amely ugyanis utóbb nem írta alá az ott született dokumentumokat. Az angol, a francia, az olasz változatot viszont mind a mai napig hiába keressük. A Legfelsőbb Tanács üléseiről ugyan a franciák kiadták a Mantoux által készített jegyzőkönyveket, de kizárólag ezeket, és azt is csak a német békeszerződés aláírása napjáig, míg a további jegyzőkönyveket a legutóbbi időkhöz elzárták a nyilvánosság elől. A titkot a Litván György által publikált, Magyarországgal kapcsolatos részletek törték meg először.

A témaválasztásnál lényegesen tágabb és eredményesebb terrénuma a csúsztatásnak a közölt iratok kiválogatása. Ezzel a lehetőséggel nem él a német diplomáciai iratkiadvány-sorozat, mivel a német iratok a háború után amúgy is közkinccsé

váltak, és nagy részüket az amerikaiak le is fotózták. E helyzetben már nem sok értelme lenne a szépítgetésnek, de a német történétírók java ilyesmire nem is törekedett. A magyar iratközlés sajnálatos módon töredékes, ám ami napvilágot látott, az kétségkívül a legteljesebbek közé tartozik. Elmondható ez a Deák – Újváry féle „Papers and Documents...” című kiadvány két kötetéről, az Ádám Magda – Litván György – Ormos Mária által közreadott francia iratokról, a Karsai Elek által kiadott „A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája” című kötetéről, amely 1927 és 1931 közötti magyar külügyi anyagokat tett közzé, a Ránki György és mások által összeállított német iratgyűjteményről (A Wilhelmstrasse és Magyarország...), valamint a Zsigmond László szerkesztette „Diplomáciai iratok...” című sorozatról. Később még visszaérek e relatív szabadság másik, első látásra felfedezhetetlen korlátozó oldalára.

Már a felsorolásból is látható, hogy az életrajzon nem csak lyuk van, de tátongó űrök mutatkoznak minden szempontból. Ráadásként megemlítek még egy veszedelmet. Ez olyan veszedelem, amely miatt a magam részéről még a legalaposabb és legtisztességesebb közleményekben sem hiszek fenntartás nélkül. Elmondok egy példát e veszély illusztrálására. A történétírásban elterjedt, és máig szilárdan tartja magát az a nézet, hogy a belgrádi katonai konvenció szövegét Franchet D’Esperey tábornok önhatalmúlag írta, tárgyalta le és íratta alá. Bizonyíték lenne erre Pichon külügyminiszter tájékozó levele, amelyet a miniszterelnök, Clemenceau el is küldött a tábornoknak. A valóság azonban egészen más, és arról az iratrengetegben egy alig észrevehető fecni, egy iratkísérő tanúskodik, amely arról szól, hogy a hadügyminisztérium megküldi a tábornoknak a magyarokkal aláírandó szerződés szövegét. Franchet D’Esperey azután erre reflektál is, és ajánl egy-két módosítást. Ezáltal voltaképpen egyszer s mindenkorra eldőlt, hogy a szöveget a hadügyminisztériumban állították össze, és a derék tábornok azon még apró részletet sem változtatott anélkül, hogy ahhoz engedélyt kérjen. A legenda azonban mégis tovább él, és vélhetően élni is fog még sokáig, mert könyvemben megírtam ugyan, de az apró levélkísérő nem került be a dokumentumkötetbe, méghozzá nem csak a magyar, de még vaskosabb testvére, a francia nyelvű is nélkülözi. Miért? Egyszerűen azért, mert a már említett iratrengetegben a publikálandó iratok összegyűjtése során eltűnt annak a kutatónak a szemei elől, aki éppen a vonatkozó dobozt forgatta át. Mi több, még az is megeshetett, hogy a fecni egyszerűen eltűnt, kihullt a dobozból, mivel abban az időben a francia katonai levéltár nem a rendjéről és rendszerességéről volt híres.

Nos, sajnos adódnak esetek, amikor egy nyomorult félcédula is galibát okozhat, miként okozott már a szerencsétlen Dreyfuss esetében is, akit egy iratkísérő alapján ítéltek évekig tartó vészőfutásra. A történész tehát sohasem lehet eléggé óva-

tos, még akkor sem, ha egy kiadványban nincs szó tudatos csúsztatásról, hanem csupán a véletlen tréfálja meg az egyébként talpig elfogulatlan szerkesztőt. Márpedig az esetek jó részében bizony tudatos csúsztatásokról is szó van, és ezeket többnyire úgynevezett országos, nemzeti stb. érdekekből követik el a külpolitikai sorozatokban.

Még inkább számolni kell ezzel a tendenciával a mindenféle fehér, kék, sárga stb. kiadványok esetében, amelyeket többnyire a kormányok adtak ki vagy az egészen nyilvánvaló önigazolás szándékával, vagy azért, hogy egy másik államot, esetleg az ellenzékét bevádolják. Az ilyesfajta füzetek és könyvek nyilvánvalóan tendenciózusak, akár egy kül-, akár egy belpolitikai esemény köré fonódnak. Magyarországon ilyesfajta publikáció volt többek között az, amelyet a Bethlen-kormány a királypuccsot követően arról kiadott, később a nagy perek gyűjteménye, majd több született a Rákosi-korszakban, és egy egész sorozat látott napvilágot az 1956-os eseményekről, hogy bizonyítsa azok ellenforradalmi jellegét.

Magyarországon azonban a kiindulásként említett valamennyi műfajban születtek politikai okokból torzított dokumentum-kiadványok, amelyek a csúsztatást többnyire szelekcióval érték el. Eltérően a külpolitikától, amelyben a szerkesztők viszonylagos szabadsággal rendelkeztek, ez az átok elsősorban a belpolitikára vonatkozó forrásközléseket sújtotta, és a legjellemzőbb 1949-től kezdve volt. A politikai kontroll azonban más tekintetben is működött. A viszonylagos külpolitikai szabadság korlátai abban fedezhetők fel, hogy a rendszer a szomszédos államokra tekintettel nem tűrt el semmit, ami azok magyar- és magyarságellenes politikáját, továbbá a trianoni békeszerződés részleteit, valamint az 1945 utáni külpolitikai összefüggéseket érintette. A külügyminisztérium valamikor a hatvanas évek végén foglalkozott azzal a vakmerő gondolattal, hogy összegyűjti és közzéteszi az 1945–1948 között a Szabad Népből megjelent külpolitikai cikkeket. Amikor azonban az illetékes elolvasta a cikkgyűjteményt, ijedten lemondott a vállalkozásról. Ez voltaképpen azt jelentette, hogy a külpolitikáról mindent meg lehetett jelenteni, ami a magyar elfogultságot és az azon alapuló téves helyzetmegítéléseket és lépéseket mutatta be, és semmit, ami ennek megértéséhez fogódzót kínált volna.

A belügyekre irányuló forrásközlemények pedig, eltekintve immár a különleges célokat szolgáló említett propaganda-kiadványoktól, tudományos igény mellett is egyoldalúságra és célzatosságra voltak ítélve. A helyzet azóta természetesen megváltozott, és az 1990-ben megnyílt lehetőséggel többen éltek is. Tanúskodnak erről többek között az MSZMP vezető szerveinek irományait kiadó kötetek, de több más kiadvány is. Mindazonáltal több évtized hibáit és mulasztásait nem lehet egykönnyen jóvátenni. Ezek között vannak olyanok is, amelyek fizikai vagy biológiai okokból már örökre jóvátehetetlenek maradnak. Ilyenek az elkallódott magán-

iratok, naplók és emlékiratok, és azok, amelyeket a potenciális szerzők körülményeik miatt meg sem írhattak. Dicséretes ugyan, ami az emigrációban megjelent emlékiratok (Horthy Miklós, Kállay Miklós, Barcza György, Kertész István stb.) pótlólagos kiadása terén történt, ám még ez sem mondható teljesnek, de az igazi kár abból származik, hogy e szerzők jó része pusztán saját emlékre támaszkodhatott, illetve, hogy számosan, akik ezt más körülmények között megírhatták és egy részük valószínűleg meg is írta volna, viszonyaik miatt mégsem tették meg.

Van viszont egy olyan, általam az előbbieken átmenetiként jellemzett műfaj, amelynek műveléséről érdemes lenne elgondolkodni. Néhány jelentős magyar politikus és más közéleti személyiség összegyűjthető személyes megnyilatkozásainak megjelentetésére gondolok. Amilyen hasznos Bethlen István cikkeinek és beszédeinek gyűjteménye 1931-ig, annyira bosszantó ennek hiánya a következő évekre vonatkozóan. Horthy iratainak csak egy része jelent meg, beszédei pedig sosem láttak napvilágot. Hasonló a helyzet Teleki Pál esetében, és azt hiszem, hogy elég hosszán folytathatnánk azok sorát, akiről e vonatkozásban érdemes lenne elgondolkodni.

Végkövetkeztetésem abban áll, hogy a magyar kutatóknak rengeteg tennivalójuk van a tudományos iratpublikációk terén. Magyar iratok alapján ki kellene igazítaniuk a ferdítéseket és egyoldalúságokat, ki kellene pótolniuk a meglehetősen nagy hézagokat, fel kellene kutatniuk a még fellelhető magánforrásokat, levelezéseket, feljegyzéseket, egyéb emlékeket, és fontolóra kellene venniük bizonyos személyek megnyilatkozásainak összegyűjtését és publikálását. Ebben az országban azonban nem lehet elfeledkezni még egy további szemponttól sem. A magyar történelem önmagában véve nem volt értelmezhető, sem akkor, amikor Magyarország egy nagy birodalom része volt, sem akkor, amikor a győztes hatalmak kiszabták az új Magyarország térképét, sem akkor, midőn a harmincas évek önmagából kifordult Európájában kereste a helyét és boldogulását, végül sem az alatt a több mint negyven év alatt, amikor egy erőszakos nagyhatalom befolyási övezetében és árnyékában ügyeskedett a túlélés reményében megtalálni a kikapukat. Ez azt jelenti, hogy számos más hatalom tevékenysége, mutatis mutandis: iratainak ismerete nélkül a magyar történelem megnyugtató értelmezésére nincs remény. Ezek feltárása pedig sajnos ma sem kizárólag a magyar kutatók hajlamától és szorgalmától függ.